

MAGYAR NYELV

Prileszky Csilla:

Megjegyzések a felszólító módu mellékmondatról

A magyar mellékmondatoknak számottevő része felszólító módban áll. Leíró nyelvtani szemszögből nézve legnagyobb gyakorisággal alanyi, tárgyi, célhatározói és bizonyos állandó határozói mellékmondatok között fordulnak elő a felszólító módu mellékmondatok, ritkábban állitmányi és jelzői mellékmondatok között. A mondattani viszonyok azonban kizárólag a célhatározói mellékmondatok esetében döntő jelentőségű a felszólító mód létrehozása szempontjából. A felszólító módu mellékmondatok tulnyomó részében jelentéstani jegyekből kell kiindulnunk ahhoz, hogy meghatározhassuk használatuk körét. Én elsősorban a nyelvoktatás gyakorlati szempontjaiból kiindulva szeretnék néhány jelentésbeli disztinkciót tenni a felszólító módu mellékmondatokkal kapcsolatban, és rámutatni arra az összefüggésre, amely a főmondat tartalmi, jelentésbeli jegyei és a felszólító módu mellékmondat formai jegyei között fennáll, vizsgáldásom vezérfonala az igekötő mellékmondatbeli helye, ez ugyanis rávilágít a formális, szintaktikai azonosságokon belül meglévő tartalmi, szemantikai különbözőségekre, és jó fogódzót ad a felszólító módu mellékmondatot előidéző jelentéstani jegyek kategorizálásához.

A következő azonos mondattani viszonyt kifejező mondatpárok mellékmondatában az igekötős ige eltérő szórendű:

A nővér azt mondta, hogy menjünk be a beteghez.

A nővér megengedte, hogy bemenjünk a beteghez.

Elment, hogy megváltsa a jegyét.

Elküldték, hogy váltsa meg a jegyét.

Az igekötős ige eltérő szórendje a főmondat állitmányának eltérő

szemantikai jegyeiben, illetve a fő- és mellékmondatok logikai-tartalmi viszonyának különbözőségében gyökerezik. Véleményem szerint a felszólító módu mellékmondatok három, e szempontok alapján többé-kevésbé elkülöníthető csoportra oszlanak.

I. Függő felszólítás

A felszólító módu mellékmondatok prototipusa a függő felszólítás. Ebben a típusban egy valóságos felszólítás tevődik át mellékmondattá a bevezető, idéző főmondat révén. Így pl. az Azt mondta, hogy egyem meg az egészet mellékmondatában az Edd meg az egészet! felszólítás rejlik. A felszólító mód használata a mellékmondatban kézenfekvő, hiszen a magyar függő idézetnek jellemző sajátága a MMNYR által átképzelésesnek nevezett idő- és módhasználat, vagyis az, hogy az igeidők és az igemódok nem módosulnak a közlő szempontjából, hanem abban az időben és módban állnak, amely a megfelelő egyenes idézetben lenne. Ebből következik az is, hogy a függő felszólításban megörződik az egyszerű felszólítás igekötős igéjének fordított szórendje. Itt tehát nem a főmondatbeli ige vagy névszó valamely szemantikai jegye határozza meg a mellékmondat felszólító módját; elsődleges jelentőségű maga a felszólítás, amely csak a hozzájáruló közlő, idéző mondat által válik mellékmondattá. A felszólító mód megvalósulása szempontjából közömbös az, hogy a főmondat állítmánya önmagában hordoz-e valamiféle felszólítás-, ráhatás-jegyet /mint pl. parancsol, kér, felszólít, elrendel, biztat, könyörög, tanácsol stb./ vagy pedig semleges jelentésű /mint pl. mond, ír, üzen, szól, kiált stb./

Az átképzeléses módhasználat következtében felszólító mód áll azokban a függő kérdésekben is, ahol a megfelelő egyenes idézet felszólítást váró kérdés.

Nem tudtam, hogy megvárjam-e

Ebben a mondatban a felszólító mód használatát ugyancsak nem a főmondat valamilyen tartalmi, szemantikai jegye idézi elő, hanem a mellékmondatban kifejezett kérdés tartalmi jegye; a bizonytalan-ság, felszólításra várás. Az igekötő helye itt is követi a megfelelő egyszerű mondatbeliét, tehát lehet egyenes is, fordított is.

Habozott, hogy bekopogjon-e   Habozott, hogy kopogjon-e be.

II. Főmondatbeli szemantikai jegy által meghatározott felszólító módu mellékmondatok

A felszólító módu mellékmondatok második nagy csoportjában a főmondat állítmányának szemantikai jegye váltja ki, vonzza a felszólító módot.

Pl. Nincs értelme annak, hogy odamenj. Ebben a mondatban a felszólító mód értelme nem önmagában a mellékmondatban keresendő, hanem a főmondat valamilyen szemantikai jegyében, jelen esetben a negatív szükségesség-jegyben. Az előzőleg tárgyalt függő felszólítástól való különbözőség formai jegyben is kifejeződik: az igekötős ige szórendje nem a felszólításnak megfelelő fordított, hanem egyenes. Ez a formai jegy jelzi, hogy itt nem valódi felszólító módról van szó, hanem valamiféle kötőmódról - ha szabad megkockáztatni ezt a terminust.

A felszólító módu mellékmondatot kiváltó főbb szemantikai jegyek a következők: /Természetesen az illető szemantikai jegyet hordozó igék illetve névszók felsorolásánál nem törekedtem szem teljességre/

a./ megengedés, lehetőség

pozitív: megenged, lehetővé tesz, lehetőség van, hagy, tűr, alkalmat ad stb.

negatív: megtilt, lehetetlenné tesz, akadályoz, gátol, visszatart, óv, lebeszél stb.

b./ szükségesség

pozitív: kell, fontos, szükséges, nélkülözhetetlen, elengedhetetlen, kötelesség, feladat, stb.

negatív: nincs értelme, szükségtelen, fölösleges stb.

c./ cél, hajlandóság

pozitív: igyekszik, törekszik, kész, képes, alkalmas, hajlik, kedve van, vállalkozik, elér stb.

negatív: fél, visszariad, irtózik, képtelen, alkalmatlan, letesz, lemond stb.

A cél-jeggyel eljutottam a függő felszólítástól legtávolabb eső tipushoz, a valódi célhatározói mellékmondathoz. Ez azonban a főmondathoz való logikai-tartalmi viszonyában erő-

sen különbözik az itt említett cél-jegyű főmondatos tipustól, s így külön tárgyalást igényel.

A szemantikai jegyek felsorolásánál szándékosan kihagytam az akarat, kívánság-jegyét /pl. akar, kíván, óhajt, szeretné, vár stb./. Ugyanis az e jegytől függő felszólító módu mellékmondat határesetet képez az eddig elemzett két csoport között.

Azt akarta, hogy látogassák meg.

Azt akarta, hogy meglátogassák

A két mondat egyformán helyes és egyenértékűnek tűnik. Mégis, az igekötős ige fordított, illetve egyenes szórendje valami halvány tartalmi különbséget sugal. A felszólításnak megfelelő fordított szórend felszólítás-jegyét visz az akar igébe, a célmegjelölő mellékmondatra jellemző egyenes szórend pedig cél-jegyét. Vagy - érzésem szerint - a két mondatnak a következő mögöttes, mellékjelentése van.

Azt akarta, hogy látogassák meg /azt mondta, azt fejezte ki/

Azt akarta, hogy meglátogassák /az volt a célja, azért tett vagy mondott valamit/.

Ha a mellékmondatban olyan szemantikai viszonyok fejeződnek ki, amelyek kizárják a konkrét felszólítás lehetőségét, akkor az igekötős ige szórendje egyértelműen egyenes lesz, és a főmondat jegye a cél-jegy felé tolódik. Pl. Azt akarta, hogy megmeneküljünk a zaklatástól.

Ugyanez a helyzet akkor is, ha az akarat-jegyű ige negatív formában áll. Pl. Nem akarta, hogy meglátogassák.

III. Célhatározói mellékmondatok

A célhatározói mellékmondatok alkotják a felszólító módu mellékmondatok harmadik csoportját. Ezekben nem a főmondat valamilyen szemantikai jegye váltja ki a felszólító módot, hanem a két mondat közötti logikai viszony, a célviszony. Bizonyos esetekben megvan a főmondatban a cselekvés valamire való irányulásának a jegye /pl. a mozgást kifejező igék esetében/, de általában a főmondat nem tartalmaz semmiféle jelentésbeli utalást arra vonatkozóan, hogy célmegjelölés következik. A mellékmondat minden esetben felszólító

módu, és az igekötős igére jellemző az egyenes szórend, jeléül annak, hogy itt sem valóságos felszólításról van szó, Pl. Futásnak eredt, hogy elérje a villamost. Erőt gyűjtött, hogy kimondja a választ. Az asztal kicsi volt ahhoz, hogy elférjenek körülötte.

Itt vissza kell térnem a bevezetőben hozott két célhatározói példára. Ement, hogy megváltsa a jegyet. Elküldték, hogy váltsa meg a jegyet. Az igekötős ige egyenes, illetve fordított szórendje a két mondat grammatikai szerkezetének azonossága mellett fontos tartalmi különbségre hívja fel a figyelmet. A kuld ige ugyanis határozott felszólító-jeggyel rendelkezik; az utána következő mellékmondat tulajdonképpen elliptikus függő felszólítás.T.i. Elküldték /azzal a felszólítással, paranccsal/, hogy váltsa meg a jegyet.

Az előbbi mondatpár is rávilágít arra, hogy az igekötő érzékeny műszerként reagál a tartalmi változásokra, s mihelyt függő felszólítás fejlík a mondatban, szórendje fordítottá válik.

Természetesen az itt vázolt jelenségcsoport további, árnyaltabb és behatóbb elemzést igényel. Itt azonban az a cél vezetett, hogy bizonyos szabályszerűségek kimutatásával egy apró adalékot szolgáltatassak ahhoz a nyelvi szabálygyűjteményhez, amelyre a magyar nyelvoktatásban szükségünk van.